

МІСЦЕ ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТЛА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Аліна Ярова

УДК 728.6“312”

У статті, присвяченій темі збереження традиційної архітектури в Україні та світі, студійовано фактори, які негативно впливають на означену проблему, запропоновано можливі шляхи її вирішення й подолання.

Ключові слова: скансен, житло, архітектура, музей, традиції, культура.

Abstracts of the report on the question of preservation practices of traditional architecture in Ukraine and the world. The report raises questions over and tries to provide solutions to factors that unduly influence the preservation of the traditional Ukrainian homes.

Keywords: skansen, dwelling, architecture, museum, traditions, culture.

Хата — основний тип традиційного житла українців, один з найбільш консервативних елементів матеріальної народної культури, що тривалий час зберігав (і частково зберігає у XXI ст.) свої архаїчні особливості, є відображенням багатовікового досвіду українців. Усе життя людини — від народження до смерті — так чи інакше пов'язане з житлом, яке, звичайно, є виразником матеріальної та нематеріальної культури народу, тому постає вагомим джерелом для її вивчення. Проте люди часто недбало ставляться до зразків народної архітектури, через що їхня кількість зменшується.

У сучасному розумінні хата — це сільський одноповерховий житловий будинок. Проте таких маленьких ошатних традиційних жител щороку стає дедалі менше. Звичайно, ця ситуація актуальна не тільки на території України, а має повсюдний характер, але в багатьох країнах традиційна архітектура гармонійно «вписується» в сучасність. Розглянемо особливості традиційних хат України, аби встановити, у чому криється причина такого стану — у використаних матеріалах, викликах сучасності чи ставленні людей.

До особливостей, які складають типологічний портрет традиційного українського житла і виділяють його серед архітектури інших народів, належать планування та внутрішнє облаштування [3, с. 144].

Так, для українських традиційних жител характерні два основні типи конструкції стін:

зрубний і каркасний [5, с. 22] (іл. 1). Подекуди використовували безкаркасний — споруди з каменю, вапна, саманних блоків та ін.

Зрубні конструкції в житлобудівництві («різана хата», або «рублена») переважали в місцевостях, де було багато лісів, а каркасні — де деревини було небагато, але пояснити використання того чи іншого типу конструкції виключно наявністю відповідного матеріалу неможна. В одному й тому населеному пункті трапляються різні конструкції хат [4, с. 57].

Для будування стін зрубною конструкції вибирали таку деревину, як сосна, вільха, а для підвалин — дуб. Для сволока використовували найміцніші види деревини — сосну, дуб чи липу.

Основу каркасно-стовпової конструкції складали стовпи, які закопували в землю або вставляли в підвалини по кутах будинку. Каркас заповнювали доступними будівельними матеріалами — дошками, очеретом, глиною із соломою [6, с. 462].

За способом заповнення існують два основні типи каркасно-стовпової конструкції: правобережний (простір між стовпами каркаса заповнювали дерев'яними колодами, які закладали в пази горизонтально) та лівобережний (простір між стовпами заповняли вертикально) [3, с. 144]. Для каркасно-стовпової конструкції використовували дошки, тин, глиняну суміш; для побілки житла — вапно (зовні) чи крейду (усередині).

Стіни хат, в основі яких був тин (так звані турлучні хати), мали особливе заповнення — вертикальні стовпчики, поставлені близько один до одного та горизонтально з'єднані гілками, що їх потім «закидали» глиною та білили. Такі будинки називали «кильованими», «хворостянкою», «мазанкою» (хоча нині «мазанкою» називають хати різних конструкцій, оштукатурені глиною та побілені). Окрім гілок, для плетеного заповнення використовували також очерет.

Стіни обробляли по-різному: залишали зруб відкритим, штукатурили, частково або повністю білили тощо. Стіни каркасно-стовпової конструкції завжди штукатурили та білили, тоді як у зрубних будинках частину могли не штукатурити. Це залежало від традицій певного регіону, смаків господаря, матеріалів. Фундаментом, зазвичай, служила глиняна призьба, яку будували по периметру житла.

Основу всіх типів планування традиційного житла XIX ст. складав однокамерний будинок [3, с. 146]. Таке приміщення мало форму, наближену до квадратної, в одному куті якого розміщувався опалювальний пристрій (піч), а в інших стояли прості нерухомі меблі — піл, лави, стіл, полиці.

Поширеними наприкінці XIX ст. були трикамерні споруди: «хата + сіни + комора», «хата + сіни + хата», «хата + кухня (хата) + сіни» [2, с. 14]. Таке планування, особливо останній тип, подекуди використовувалося в будівництві до 50-х років XX ст. Саме трикамерний тип житла в науковій літературі називають «класичною українською хатою».

Переважним типом даху в Україні є чотирихилий, критий соломою чи очеретом, інколи — деревом, пізніше — залізом або черепицею. Отже, як матеріал для будівництва використовували дерево, солому, очерет, глину. Звичайно будинок з таких матеріалів швидко псується. Зараз переважна більшість людей використовує сучасні матеріали — цеглу, шифер, залізо, бетон, будівельні суміші. Нові матеріали є більш стійкими до впливу навколишнього середовища. При потребі перебудови або ремонту люди в XXI ст. прагнуть

побудувати нове житло з нових матеріалів, а не реставрувати старе. Відтак хату зносять або розбирають, а на її місці будують сучасне житло, досить часто старий будинок перетворюють на підсобне приміщення, що негативно впливає на стан його збереження.

Зникнення традиційних жител є наслідком соціально-економічних процесів у країні — село вимирає, мешканці старшого покоління не можуть самостійно тримати оселі в гарному стані, молодше покоління виїжджає і покидає будинки, а якщо й лишається, то намагається звести нові. Приклади традиційної архітектури досить часто ще можна побачити в селах і невеликих містах (іл. 2, 3). Проте ми не можемо говорити про них, як про конкурентоспроможні, пристосовані до сьогодення. Вони є скоріше пережитком, багато з них в поганому стані, деякі зруйновано. Більшість з опитаних людей до цього ставляться з певною жалістю, але абсолютно нормально, адже все змінюється, стає сучаснішим. Можна окреслити основні причини занедбання старої житлової архітектури.

Планування. Як йшлося вище, традиційна хата мала одну чи дві кімнати, сіни і була порівняно невеликою, основну частину площі займала піч. Для сучасного побуту, коли люди почали багато часу проводити вдома (і працювати, і приймати гостей, готувати і займатися різноманітними справами), такого простору замало. Піч уже не є актуальним предметом у домі, сіни замінив коридор, підсобні приміщення розташовують у дворі. З погляду сучасної людини, жити в традиційній хаті незручно.

Матеріали. Дерево все ще вживають, але це недешевий матеріал, його використання вимагає значної праці та майстерності. Деревину необхідно обробляти спеціальними засобами, аби її не псували комахи. Цей матеріал більше піддається впливу опадів, перепадів температури та ін.

Каркасні споруди вважаються недоцільними. Тому що для підтримання в гарному стані їх потрібно підмазувати, при цьому місити глину із соломою погодиться не кожен, крім того, таке житло необхідно білити. Інколи каркас-

ними роблять господарські споруди, зокрема, з вертикальним чи горизонтальним заповненням дошками. Набагато простіше використовувати цеглу, яку виготовляють на фабриках і заводах, та інші сучасні матеріали.

Стріха на будинку сприймається, як щось старе, неможливе для використання нині. Зараз її подекуди вживають різні комерційні заклади, аби привернути увагу, а в приватних будинках майже не використовують. Нові вікна — більші, краще зберігають тепло, зручні, так само й нові покрівельні матеріали. Таких прикладів практичної переваги сучасних матеріалів можна навести багато. Тоді виникає питання, як зберегти традиційну архітектуру. Одним з поширених в Україні способів музеєфікації будови є переміщення до скансену.

Перший у світі скансен було відкрито в Стокгольмі (Швеція) на острові Юргорден у 1891 році, створив його А. Газеліус. Він розташував на куплений землі зібрані під час вивчення історії та культури експонати з різних куточків країни. Оскільки ця ділянка межувала зі старою фортецею (зі шведської мови *skans* — це фортеця), то новий музей почали називати «скансен». Наприкінці XIX ст. утворилася ціла мережа подібних осередків, які одержали назву «скансени», що набула загального змісту як синонім поняття «музеї просто неба» [7, с. 2].

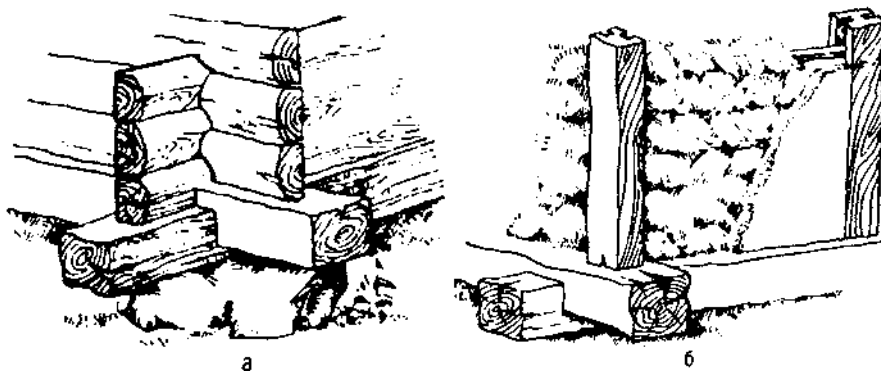
Сьогодні на території України діє чотирнадцять великих скансенів. Серед них: Національний музей народної архітектури та побуту України НАН України (с. Пирогів Київської обл.) — єдиний у нашій державі скансен, що має статус національного; Музей народної архітектури і побуту імені Климентія Шептицького («Шевченківський гай»; м. Львів), Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (м. Переяслав-Хмельницький) мають статус регіональних, решта — обласного значення. Окрім згаданих чотирнадцяти музеїв, в Україні відкрито п'ять історико-культурних комплексів скансенівського типу. У їхніх експозиціях, на відміну від власне скансенів, представлені не автентичні пам'ятки, а реконструкції [1, с. 150].

Перенесення житла до скансену дозволяє зберегти його конструктивні особливості, популяризувати традиційну культуру українців. У скансенах проводять ярмарки, майстер-класи та інші заходи, які представляють традиційний народний побут. У житлах відновлюють інтер'єри, бажаючі можуть побачити оселі в такому стані, ніби там хтось живе. Незважаючи на це, питання збереження традиційної архітектури залишається невирішеним. У скансені життя завмирає — не можна прослідкувати, як оселі змінюють, пристосовують до нових умов, не можна побачити справжнього життя людей. Постає питання, чи треба і чи можливо зберегти традиційну архітектуру в населених пунктах. Як викладено вище, житлових старовинних будинків дуже мало, вони ідуть у небуття разом із селами. Проте не всюди у світі ситуація склалася подібним чином.

Наприклад, в Англії і зараз можна побачити значну кількість старих будинків, які абсолютно гармонійно розміщені поряд із сучасними. Особливо це стосується невеликих населених пунктів. Трапляються житла XVIII–XIX ст. у гарному стані, у яких живуть люди і які репрезентують матеріальну культуру населення (іл. 4, 5). Постає питання, чи англійці більше прагнуть зберегти культуру, чи їхнє житло краще пристосоване до сучасності. Досліджені будинки зроблені з каменю, який зберігається простіше і довше за такі матеріали, як, наприклад, дерево. Проте широко в Англії використовується стріха, причому як на старовинних будинках, так і на сучасних об'єктах.

Планування старих жител нескладне, кімнати невеликі, але прибудовуючи нові приміщення, власники намагаються максимально зберегти давню частину і не псувати загальний вигляд. Добудовуючи чи змінюючи будинок, стараються не використовувати нових сучасних матеріалів, аби не зашкодити вигляду житла.

Причин для такого ставлення до традиційного будинку є багато. Так, в Україні охороняються пам'ятки архітектури національного, місцевого чи регіонального значення, отримання такого статусу вимагає залучення спеціалістів,



Іл. 1. Зрубна (а) та каркасно-стовпова (б) конструкції стін [5, с. 21]



Іл. 2. Хата середини – другої половини ХХ ст. смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Світлина А. Ярової (2016 р.)



Іл. 3. Хата першої половини ХХ ст. м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. Світлина А. Ярової (2015 р.)



Іл. 4. Житловий будинок ХІХ ст. с-ще Евбері, Англія. Світлина А. Ярової (2018 р.)



Іл. 5. Садиба ХІХ ст. с-ще Евбері, Англія. Світлина А. Ярової (2018 р.)

для цього потрібно докласти багато зусиль і підготувати низку документів, натомість в Англії людина, яка живе в старовинному будинку, може сама звернутися до відповідних служб і попросити внести її дім у перелік архітектурних пам'яток. Комісія, що розглядає такі звернення, вивчає, наскільки будинок старий та чи вартий збереження. Потім укладається угода, у якій вказують подробиці щодо утримання дому, вони залежать від стану житла та побажань власника. Ступінь і способи збереження передбачені рівнем захисту будівлі, зафіксованим в угоді. Так, за найнижчим рівнем власник може робити з будинком майже все, крім кардинальних змін, а за найвищим — не має право навіть на ремонт без спеціального дозволу. Таким чином охороняються не лише великі архітектурні споруди, але і прості житлові будиночки.

Самі ж англіїці ставляться з великою повагою до культурної спадщини, і навіть якщо дім не перебуває на обліку, намагаються максимально зберігати старовинні вікна, двері, деталі інтер'єру, причому це стосується не тільки приватних будинків, але і квартир.

Цікаве спостереження було зроблено в Білорусі, а саме в м. Речиці Гомельської області. На вулиці Советській є багато приватних будинків першої половини ХХ ст. Житла ці переважно дерев'яні, прикрашені різьбою. Оскільки це одна з великих вулиць, то в майбутньому намічається

проведення перебудови. Через фіксований план забудови мешканцям означеної вулиці заборонили зводити на відповідній території нові дома та розширювати старі. Проте люди пішли на хитрощі — ремонт проводять непомітно, будинки тримають у гарному стані, якщо щось прибудовують, то так, аби це не впадало в око. Цікаво, що через таку не дуже приємну для людей ситуацію на названій вулиці збереглися фасади старовинних будинків. Це не є заклик до наслідувань подібних заборон, проте дає змогу зрозуміти, що за наявності заохочення людина може пристосувати старе житло до сучасних викликів.

Отже, в Україні ворогами збереження пам'яток традиційної культури є відсутність підтримки власників будинків, які мають значення для вивчення та збереження культури, з боку владних структур, недостатньо сформована система взяття на облік архітектурних житлових об'єктів для їх охорони, занепад села, байдуже ставлення людей до матеріальної культурної спадщини. Для вирішення окреслених проблем треба провести довготривалу роботу зі складання засад охорони пам'яток, налагодити співпрацю держави з власниками старовинних будинків, розробити способи збереження архітектури та заохочення до цього населення. Необхідність збереження традиційних жител зумовлена потребою збереження та популяризації культури народу.

Джерела та література

1. Водяник Л. Ю. Скандени України: географія та туристсько-рекреаційне значення. *Географія та туризм*. 2012. Вип. 19. С. 149–155. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_19_25.
2. Гошко Р. Развитие традиционной застройки сельских поселений Украинского Полесья (вторая половина XIX – XX вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1988. 22 с.
3. Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів. *Українська етнологія : навч. посібник* / за ред. проф. В. Борисенко. Київ : Либідь, 2007. С. 139–157.
4. Макачук С. Историко-этнографические районы Украины : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012.
5. Пономарьов А. Українська минувшина : [ілюстрований етнографічний довідник]. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1994. 256 с.
6. Українське народознавство : навч. посібник / за ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. Львів : Фенікс, 1994. 608 с.
7. Шлепакова Т. Л. Скандени України як перспективні об'єкти музейного туризму та осередки збереження етнобуття в умовах глобалізації. *ДЗК*. 2013. Вип. 5/6. URL : http://nplu.org/storage/files/Infocentr/Tematch_ogliadi/2013/muzei_prostoneba.Pdf.

References

1. Vodianyuk L. (2012) Skanseny Ukrainy: heohrafiya ta turystsko-rekreatsiynе znachennia [Skansens of Ukraine: Their Geography and Tourist-Recreational Significance]. *Heohrafiya ta turysm* [Geography and Tourism], vol. 19, pp. 149–155 (electronic resource). Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_19_25 (accessed 23 October 2018).
2. Goshko R. (1988) *Razvitie traditsionnoy zastroйки selskih poseleniy Ukrainского Polesya (vtoraya polovina XIX – XX vv.)* [The Development of Traditional Building in Rural Settlements of Ukrainian Polissia (Second Half of the XIXth through the XXth Centuries)] (author's abstract of the Ph.D. thesis]. Minsk, 22 pp.
3. Kosmina T. (2007) Narodna arkhitektura silskykh zhytlovykh kompleksiv [Folk Architecture of Rural Residential Complexes]. *Ukrayinska etnologiya: navch. posibnyk* [Ukrainian Ethnology: A Tutorial]. Kyiv: Lybid, pp. 139–157.
4. Makarchuk S. (2012) *Istoryko-etnografichni rayony Ukrainy: navch. posibn.* [Historical and Ethnographic Regions of Ukraine: A Tutorial]. Lviv: Ivan Franko Lviv National University, p. 234.
5. Ponomariov A, Artiukh L, Kosmina T. (1994) *Ukrayinska mynuvshyna: [iliiustrovanyi etnografichnyj dovidnyk]* [The Ukrainian Past: [An Illustrated Ethnographic Handbook]]. Kyiv: Lybid, 256 pp. (2nd edition).
6. Pavliuk S., Horyn H., Kyrchiv R. (eds.) *Ukrayinske narodoznavstvo: navch. posibn.* [Ukrainian Ethnology: A Tutorial]. Lviv: Pheniks, 608 pp.
7. Shlepakova T. (2013) *Skanseny Ukrainy yak perspektyvni obyekty muzeynoho turyzmu ta oseredky zberezhenia etnobotnia v umovakh hlobalizatsiyi* [Skansens of Ukraine as Promising Objects of Museum Tourism and Centres for Ethnicity Preservation under the Conditions of Globalization]. *DZK*, issue 5/6 (electronic issue). Available at: http://nplu.org/storage/files/Infocentr/Tematch_ogliadi/2013/muzei_prostoneba.Pdf (accessed 23 October 2018).

Summary

Traditional dwelling is gradually disappearing from the life and is transferred in the reserves because of the various factors. However, the building conservation and its shifting to the guarding areas can't solve the problem of the traditional dwelling preservation for future generations.

Dwelling, taken out of the context, is not so representative as the hut, which is still functioning as a housing building. However, at the same time, collection of traditional dwellings in the museums enables to protect them from destruction. Some factors, which have a negative influence on the preservation of traditional architecture in the villages, are concealed in the domicile peculiarity itself. Natural materials, such as wood, clay, cane, straw, used for the traditional Ukrainian habitation building, are dilapidated rapidly. Simple planning of old huts is not actual for the people of the twenty-first century. Furthermore, most traditional dwellings are located in the villages, which are disappearing as a result of urbanization.

Museums are not the only solution of the issue of traditional architecture preservation. The practice to protect traditional architectural buildings is widespread all over the world. Unfortunately, it is developed faintly in Ukraine. Thus, for instance, the simple people dwellings are not almost protected and the monument status is granted them rarely, especially in the rural places, despite the cult buildings or the prominent figures estates. Such situation can be changed through the support of the owners of unique and traditional dwellings by the state as it is practiced in some European countries.

Keywords: skansen, dwelling, architecture, museum, traditions, culture.